

За ширмою (уривки)

Борис Антоненко-Давидович

Роман

(Уривки)

...Олександр Іванович одійшов від трюмо й подався до другої кімнати. Ця кімната в їхній невеликій квартирі правила йому за кабінет і водночас за спальню матері. Власне, не спальню, а місце сання, бо мати заходила туди, тільки коли лягала спати та ще хіба коли хвороба підтинала їй кволі ноги. Звичайно ж вона воліла тихенько сидіти в кухні чи у дворі, аби лиш не зрушити чогось у кімнатах, де жили її Сашко та невістка.

Праворуч коло сіни стояло за ширмою її ліжко. Це блаженське дерев'яне ліжко-розкладачка з довгим полотняним лантухом-матрацом, у якому давно вже перетерлась на порохню солома, було застелене залатаним у кількох місцях простирадлом і старим домотканим укривалом. Усе це мати прихопила з далекого Переяслава, коли остаточно зважилась переїхати на життя до свого, єдиного тепер, сина. Ніна Олександрівна й досі не може без сміху дивитись на ту нужденну неоковирну ширму із старої плахти, напнутої на почорнілі від часу патички, що тільки чудом тримались одне одного на заіржавілих петлях, намагаючись затулити в кімнаті убогу материну постіль. Цей незграбний витвір містечкового партача разом з усім материним добром не вартий був і десятої частки тих грошей за перевіз через тисячі кілометрів до Узбекистану, але мати, як колись дівка — посагу, міцно держалась того всього. А надто тої чудернацької ширми, яку вона по-стародавньому називала — параван. Ніна Олександрівна, чи то не зрозумівши, чи то навмисне, щоб поглузувати з неуктва свекрухи, не раз, було, казала, сміючись: "Який там "караван"! Це — ширма. Розумієте, Одарко Пилипівно, — ширма! Маєте сина лікаря, а говорите, як якась колгоспниця".

На думку Ніни Олександрівни (і з цим погоджувався й Олександр Іванович), цю ширму давно б уже слід викинути, бо вона своїм занадто старосвітським виглядом тільки компрометує їх, але місцева кустарна промисловість ще не почала виробляти чогось хоч трохи пристойного, та й Олександрові Івановичу в глибині душі все ж було жаль старої матері з її дивацтвом, і ширма залишалася... Одначе, коли приходили прошені гості, ширму з ліжком заздалегідь виносили надвір, і, поки гості не розходились, матері не було де спати, бо заснути надворі не давали москити, та й не годилось старій де-будь розлягатися.

Коли Олександр Іванович увійшов до кімнати, за ширмою було тихо. Мабуть, виснажена вночі пропасницею, мати спала. Олександр Іванович причинив за собою двері і навшпиньки, щоб не збудити старої, пройшов до письмового столу й сів у крісло. За ширмою зарипіло ліжко.

— Ти ще не їв, Сашку? Там, на нижній полиці в шафі, є сир і вчорашнього молока трохи, якщо не скисло...

— Певно, гузапая одсиріла або примус коверзує, — сказав Олександр Іванович, не

слухаючи останніх материних слів. Він знав, що в травні, коли тут остаточно припиняються весняні дощі, тонке стебло торішньої гузапаї не може одсиріти, та й примус нещодавно лагодили, але треба ж щось сказати матері на виправдання справді дивного зволікання дружини. Годинник на столі показував уже двадцять на дев'яту. Олександр Іванович присунув до столу крісло й розгорнув "Драму на полюванні".

— Сир — у кутку, накритий блюдцем...— знову почувся за ширмою тихий материн голос.

Олександр Іванович насупився. Материні слова немовби натякали на недбайливість і невміння господарювати його Ніни.

— Будь ласка, мамо, не турбуйся!.. Захворіла — треба лежати; без тебе все зробиться,— буркнув він, не криючи свого невдоволення.

— Так ти ж знову підеш голодний...— ніби виправдовуючись, промовила мати й важко зітхнула.

Це зітхання зовсім уже роздратувало Олександра Івановича. Він хотів сказати матері, що просить и не втручатися, куди не слід, що він і дружина обійдуться без неї, але в цю мить здалека, десь із кухні, почувся дитячий вереск і швидко покотився до кімнати. Коло дверей він стих, потім двері враз розчахнулися обома половинками, і до кімнати вбіг трирічний син Олександра Івановича Вася. Простягаючи перед себе руку з розчепіреними дрібненькими пальцями, малий захлинався від плачу й задріботів ніжками просто до баби за ширму.

— Бабо, бабо — буба!..

— Не плач, Васильку, не плач, голуб'ятко...

— Мама Васи — бубу...— скаржився далі малий.

— Де буба? На руці? Ану, давай її сюди...

Олександр Іванович не бачив через ширму, але до дрібниць уявляв усю дальшу сцену. Колись давно-давно так потішала мати і його, і це так само враз заспокоювало Олександра Івановича, як тепер його Васю. Мати помалу загинає до крихітної рожевої долоньки малюсінькі пальчики, починаючи з мізинця, і над кожним пестливо примовляє:

— Горосою, бобосою, пшеничка, тичка...—Дійшовши до великого пальця, мати раптом надає своєму голосові штучно-сварливого тону й, злегка витягаючи онуків пальчик, каже: — А старий бобище...— Тут заходить коротенька пауза, коли баба ніби міркує, що ж учинити з "старим бобищем", а малий роззявив рота й заціпенів у захваті, дарма що чує це який там уже раз.

— А старий бобище — фу-у-урр за плотище!

І баба відкидає далеко набік свою жовту худеньку руку.

Від цього "фу-у-урр" малий регоче, аж заходиться. На щоках ще блищать невисохлі сльози, а він просить бабу повторити ще раз усе спочатку й настирливо суне до неї другу ручку.

Перед Олександром Івановичем лежала розгорнута книга, але думки його були — за ширмою. І якесь дивне мішане почуття — чи то заздрощів до щирої, безпосередньої

радості малого, чи то ревнощів, що син у своїй біді побіг не до нього, а до баби, чи жалю за чимось неповторним, втраченим не знати де й коли,— поволі опанувало його. А за ширмою знову лагідно примовляла мати: — Горосю, бобосю, пшеничка...

Олександр Іванович не чув навіть, як до кімнати широкими, поквапними кроками ввійшла Ніна Олександрівна. Метнувши повний гніву погляд на ширму, вона обурено повернула голову до Олександра Івановича.

— Треба, нарешті, покласти цьому край! Я так не можу!.. Дитина завинила, я покарала її, а Одарка Пилипівна — прошу: "Єросю, барбосю"!.. Що за виховання? І потім — навіщо вчити дитину всяких дурниць?

Олександр Іванович розумів, що дружина навмисно перекручує слова матеріної приповідки, знав, що й Васю вона карає часто без усякої потреби, і взагалі ляпаси й потиличники — не метод виховання, але він промовчав. Сказати це зараз — значить зчинити в домі бучу, а треба ж працювати. Для всякої праці, а то більше для лікарської — передусім спокій, рівновага. Він узяв зі столу записника, стетоскоп і тихо підвівся з крісла, уникаючи зустрічатись очима з дружиною.

— Чудово! Чудово! Одарка Пилипівна розбещує дитину, батько ' дивиться на це крізь пальці, а мені — хоч розірвись!..

Ніні Олександрівні дуже кортіло зчепитись з старою, сказати їй, нарешті, що годі клеїти дурня, прикидаючись хворою, бо якщо цього не розуміє чомусь її син-лікар, то добре розуміє вона. Де там та малярія? Це — хитрощ! Це все витівки, щоб звалити на плечі Ніни Олександрівни ще й прокляту кухню. Ні, тут не акрихіну треба, а...

Гнів Ніни Олександрівни клекотів у грудях, але за ширмою було тихо. Не чути навіть малого, що, певно, прикипів там, переляканий, до баби, і це зв'язало Ніну Олександрівну. Не зганяти ж стару силоміць з ліжка, хоч вона, безперечно, й варта того!..

Прикусивши губу, Ніна Олександрівна рішуче підійшла до ширми.

Щоб не торкатись рукою до тої свекрушиної гидоти, вона бридливо відсунула черевиком стулку ширми й, не заглядаючи всередину, швидко намацала рукою Васю та рвучко висмикнула його геть.

— Щоб ти мені більше не смів туди ходити!

Малий заверещав, запручався, простягав до баби вільну руку, але Ніна Олександрівна владно потягла його до дверей.

Уже за порогом вона обернулась до Олександра Івановича.

— Чого ж ти не йдеш снідати? Яечня на столі, чай холоне...

За ширмою знову тихо зітхнула мати, і Олександр Іванович, якому теж хотілося зітхнути, затримав дихання. Ліжко за ширмою зарипіло, й по підлозі зачовгали капці. Мабуть, мати підвелась і починає вбиратися. Олександр Іванович сумно глянув на годинника. За десять дев'ята. Він зітхнув і вийшов.

У другій кімнаті Ніна Олександрівна муштрувала Васю. Затиснувши малого між своїми колінами, вона відкинулась на спинку стільця й, відбиваючи черевиком такт, проказувала:

Гуси, гуси, ось вода!

Прошу пити! — Га-га-га!..

Хлопчик тоскно дивився у вікно й мовчав. Олександр Іванович, не затримуючись у кімнаті, швидко подався до амбулаторії...

(...)

IV

Вечірній прийом закінчився, й Олександр Іванович вийшов на ганок амбулаторії.

Сутеніло. За деревами кишляку сквапно сідало на заході сонце, й у повітрі вже чути було перших москітів.

Цілий день сьогодні Олександр Іванович був серед людей, і зараз йому хотілося лишитися трохи на самоті, зібратись з розпорошеними за всяким клопотом думками, і він пройшовся лікарняним двором.

Три роки тому, коли молодий лікар Постоловський приїхав сюди працювати, цей двір являв собою сумну, зарослу бур'янами пустку. Колись, ще до колективізації, двір і будівлі теперішньої докторхони належали заможному баєві. Два білі будинки з вікнами в двір і глухими стінами на вулицю,— щоб стороннє око не могло глянути на баєвих жінок,— були покоями бая, третій, що витягнувся вздовж двору й тільки одною бічною стіною впирався у вулицю, правив за приміщення для челяді й комору. Міцна брама з маленькою хвірткою й добрими засувами, вбудована в зовнішню стіну, і високий сірий дувал, що відмежовував двір від сусідів, надавали володінням бая вигляду чи то маленької фортеці, чи в'язниці. Сюди, на цей великий двір, звозили колись зібрану бавовну, пшеницю й рис, до бая приходили російські крамарі й урядовці, і у дворі було завізно від гарб, навантажених ослів і людей. Посеред двору височіла широка шопа, і в затінку її, рятуючись від спеки, спочивали байські коні, а коли не було близько господаря, й — наймити. Це розповів лікареві старий сторож Ісмаїл, що задержався тут, як самовидець тих далеких часів, із колишньої байської челяді.

У Намангані заступник завідувача обласного відділу охорони здоров'я, підписуючи Олександрові Івановичу призначення сюди, сказав, важко зітхаючи:

— Наш Узбекистан не зазнав страхіть війни, але під воєнний час безгосподарні, а часом і хижі руки тут подекуди завдали медичним закладам руйнації чи не меншої, як на заході бомби... З приміщенням вам буде важкувато попервах...

(...)

VIII

Рак!

Підступна, зловісна хвороба...

Тихо, часто без болю, без помітних зовнішніх ознак попервах, вона міцно хапає своїми цупкими пазурами якийсь орган людини й без жалю руйнує його. Та цього їй мало. Її спрага нищити — невситима! І вона по лімфатичних путях розпросторюється далі, засилає в ближчі й дальні органи свої нищівні, диверсійні десанти — метастази.

І ось дужий досі організм, іноді саме в розквіті сил, раптом, мов підтята в корінні рослина,— підтята нишком, крадькома, десь у глибині ґрунту,— починає занепадати,

в'янути, всихати. Хвору людину охоплює загальна кволість, утома, недокрів'я, людина марніє, обличчя її набирає неприємного землистого кольору, сохне шкіра... А там, у тканинах ураженого органа, невпинно точиться страшна робота руйнації. Ракова пухлина росте, збільшується,— її клітини, ці мікровелетні-напасники, бурхливо множаться й ширяться. Мов хижаки, вони вдираються в суміжні міжтканеві щілини, руйнують здорову тканину і вкорінюються; і нема їм спину, і нема пощади ні життєво важливим органам людини, ні самому людському життю.

Та ось пухлина розпадається, розкриваються зруйновані кровоносні судини,— і нараз починається тяжка ракова кровотеча. І людське життя стає під страшну загрозу: кровотеча може перетнути його...

Хворій людині, знесиленій від великої крововтрати, може навіть на якийсь час полегшати, їй раптом починає здаватись, ніби хвороба вичерпала саму себе і ось уже кінець їй, за яким почнеться одужання...

Нужденна омана!

Леле, це не кінець хвороби, не поразка її, навіть не тимчасовий, змушений відступ, це — її перша велика перемога! Її нездоланний дух нищення й загибелі вже прорвався далі по організму, розсипався загонами смерті, і хто зна, може, вже не в одному, а в кількох місцях росте нова злоякісна пухлина, вдирається в нові тканини й нищить, нищить...

І отак до нового розпаду пухлини, до нової кровотечі, до тої останньої поразки, коли, нарешті, сили життя капітулюють перед силою смерті...

Олександр Іванович давно вже закінчив приймати хворих в амбулаторії, а думки про рак усе ще не покидали його. Він нашвидку пообідав і, щоб мати ввечері вільний час скласти місячний звіт про роботу своєї дільниці, одразу ж, не чекаючи, поки спаде спека, пішов на виклик до хворого. Від хворого він подався за кишлак глянути, чи є ще гамбузії в ближчих ариках, і задля цього, сам того не помічаючи, пройшов досить далеко вздовж широких плантацій бавовнику і тільки там, де починались залиті нафтою рисові поля, повернув назад.

Усе було гаразд. І у хворого був лише звичайний рецидивний напад давньої малярії, з яким могла б упоратись сама Таскіра без лікаря, і дрібненькі гамбузії щокроку виблискували в неглибокій воді ариків синювато-сріблястими блищиками, а коли, вертаючись додому вже іншою дорогою, Олександр Іванович зайшов до контори колгоспу імені Ахунбабаєва,— зайшов, між іншим, на всякий випадок, зовсім не сподіваючись кого-небудь побачити там у цю пору, він несподівано нахопився на засідання колгоспного правління. З його приходу всі, видамо, зраділи, і до Олександра Івановича звідусіль простягалися засмаглі руки, які всі треба було неодмінно потиснути. Лиш голова колгоспу Рахімбеков підозріло насторожився, але коли всунув у лікареву долоню свої короткі, як цурупалки, пальці, він з чемності мусив привітно усміхнутися також.

— Алейкум селям, доктор!..

(...)

Вже смеркалося, і на безхмарному темно-синьому небі повагом викочувався вгору місяць уповні. Коли Олександр Іванович зайшов до покоїв, там була вже нічна тиша. Вася й мати спали, тільки Ніна Олександрівна з нудьги перегортала давні номери "Крокодила". Почувши, що рипнули двері, вона відсунула від себе журнал і пильно подивилась на чоловіка. За цю добу він якось зів'яв і помітно спав на виду. "Можливо,— подумала вона,— я дещо й передозувала вчора..."

Говорячи з чоловіком, вона звикла — вдало чи невдало — вживати медичних термінів, і в неї давно вже піодермія заступила звичайні прищі, нежить і кашель зникли в грипозному стані, дурень став у неї дебілом, а глупота обернулась на олігофренію; і тепер, коли вона думала про чоловіка, ці терміни лізли їй у голову: "Реакція наявна",— констатувала сама собі Ніна Олександрівна, спіймавши спустошений погляд Олександра Івановича, що на мить затримався на її чолі. І, міркуючи, яку найкраще застосувати тепер тактику до чоловіка, вона вирішила, що поцілунки й обійми, які допомагали в таких випадках раніше,— зараз небезпечні. Краще побільше валеріанових крапель у слова і чогось такого, що нейтралізувало б терпкий присмак їхньої нічної розмови.

— І, мабуть же, марно проїздився? Нічого особливого й не було? — спитала вона, вдало додаючи до свого голосу інтонації жалю і співчуття.

— Ні, тяжкі пологи. Поперечне становище...— тихо відповів Олександр Іванович, шукаючи на вішалці вільного гачка повісити кепку.

— В узбеків усе — "не слава Богу"! То ноги на рівному місці ламають, то дитина чогось у них упоперек родиться... Народ! — і Ніна Олександрівна зітхнула.— Одначе соловей піснями не буде ситий,— похопилась вона і встала з стільця.

— Та я, власне, вечеряв уже... Олександр Іванович стомлено потер долонею чоло.

— Чим же тебе годували? Пловом, звичайно, якого ти не їси. Дурниці! — І вона швидко пішла на кухню.

Олександр Іванович оглянувся по кімнаті. Все було звичайне, як і завжди: трюмо, двоспальне ліжко, шафа, мольберт, малюнки дружини на стіні... І все ж він не міг позбутись дивного враження,— ніби не до своєї квартири, а до чужих людей зненацька зайшов він такої пізньої пори. І тепер, коли вийшла господиня, треба було поміркувати, як повести себе далі...

В кутку коло стіни засміявся уві сні Вася і замовк. Олександр Іванович тихенько підійшов до дитячого ліжка і крізь напнуту на бильцях марлю глянув на свого хлопчика. Малий вивернувся, відкинувши далеко набік руку, і роззявленим ротиком усміхався. Може, вві сні бачив свого татка? Або вчулося йому бабусине "горосю-бобосю..."? І ясний, безтурботний сон його сина нарешті повернув Олександрові Івановичу давнє відчуття свого дому.

Коли Ніна Олександрівна принесла з кухні накриту тарілкою сковороду й забряжчала в шафі, виймаючи виделку й ножа, він почував уже себе цілком удома, в своїй сім'ї.

— Ми з Одаркою Пилипівною приготували для тебе сьогодні фаршировані помідори,— сказала Ніна Олександрівна, знаючи, що байдужий до кулінарних витворів своєї матері чоловік усе ж віддає перевагу цій страві.

Рівна поведінка дружини, позбавлена розпаленої штучно пристрасті, як того з досвіду боязко чекав Олександр Іванович, заспокійливо впливала на нього. Йому й справді почало здаватись, що не було ні прикрої сцени вчора, ні тяжких думок сьогодні. І, на подив самому собі, він охоче почав їсти политі сметаною печені помідори.

Олександр Іванович поволі розговорився, сказав, що днями сподіваються приїзду нового завідувача облздороввідділу, який, мабуть, завітає і до них. Ніна Олександрівна сіла колінами на стільця і, спираючись ліктями на стіл, уважно слухала.

— А він росіянин чи узбек? — поцікавилась вона.

— З прізвища видати — узбек: Ходжаєв.

— Ну, значить, такий же дебіл, як і Ахметджанов!

— Навпаки. Ахметджанов — тільки фельдшер, а це — хірург. І, кажуть, хороший. Навіть, ставши завом, не кидає практики. В обласній лікарні він і тепер часто робить складні порожнинні операції.

— Чого-чого, а узбека-лікаря, та ще хірурга або гінеколога, я собі не уявляю!

— Ну чому ж? — заперечив Олександр Іванович.— Є в узбеків і хороші лікарі, є інженери, агрономи...

— Знаєш, кожному народові дано щось своє: китайці розводять чай, цигани ворожать, євреї торгують...

— Що ти, що ти! — перебив її Олександр Іванович, силкуючись не втратити такту.— Ти мислиш,— м'яко сказав він,— як один автор старої книжки для дітей (здається, в Горького я читав колись про це). Так ось цей автор писав: "У Китаї вся людність — китайці, і навіть імператор — теж китаєць!" Бачиш, Ніно, тобі треба...

— Треба реально, а не з книг і газет дивитись на речі! — перебила із захватом Ніна Олександрівна.— Я припускаю ще з узбека вчителя, артиста, навіть поета (хоч, кажуть, вони нудно пишуть), але лікаря, інженера, художника — ніколи! Щоб я довірила узбекові своє здоров'я? Та ні в якому разі!.. Це просто не личить їм.

"Безглуздя!" — хотів сказати Олександр Іванович, бачачи, що дедалі в ліс, тим більше дров, але йому стало шкода тої химерної злагоди й родинного затишку, що їх так важко повернув він собі сьогодні, тому стримався й тихо сказав:

— Це, Ніно, наївно.

Ніна Олександрівна встала з стільця, щоб було зручніше сперечатися, і тільки-но хотіла розкрити рота, як з двору крізь одчинене вікно, запнуте марлею проти москітів і комарів, почулося собаче виття.

— Бр-р, як неприємно виє! — мерзлякувато, мов від холоду, здригнула плечима Ніна Олександрівна.— Аж моторошно якось... І навіщо тримають у дворі цю потвору!

Олександр Іванович встав з-за столу й підійшов до вікна. Крізь марлю було тьмяно видно посередині двору Жучку, що витягала до місяця морду й вила. Ніна Олександрівна тривожно подивилась на Олександра Івановича і, прислухаючись до

виття, пошепки промовила:

— Це, здається, щось недобре віщує...

— Пусте! — сказав Олександр Іванович, якому, проте, ставало теж недобре на душі від того розпачливого собачого плачу, і, щоб розвіяти це гнітюче враження, неначе справді передчуття чогось лихого, що чимраз дужче заповнювало кімнату, він удавано засміявся.

— На приїзд Ходжаєва виє. Влетить мені від нього за якусь дурницю по саму зав'язку!

Та це не заспокоїло Ніни Олександрівни. Вона сумнівно похитала головою і голосно спитала до другої кімнати, де спала свекруха:

— Що це означає, Одарко Пилипівно, коли собака так виє?

Стара таки не спала. Видимо, й вона прислухалась до того виття, бо одразу ж відповіла:

— Це на нещастя — пожар або смерть чиюсь...

— От бачиш! — сказала, повернувшись до чоловіка, Ніна Олександрівна, цілком погоджуючись цього разу з свекрухою.

— Мені страшно, Сашуню... — прошепотіла вона, боязко тулячись до чоловіка.

— Дурні забобони! — навмисне голосно сказав Олександр Іванович, щоб порушити густу тишу, серед якої особливо виразно чулося сповнене безвихідної туги собаче виття й шкребло по душі.

— Я прожену її зараз! — і він широкими кроками вийшов з кімнати.

Серед двору, жалібно підібгавши хвоста й уся скулившись, немовби її трясла трясця, стояла боком до Олександра Івановича Жучка й вила на місяць.

— Їди геть, Жучко! Я т-тобі!..

Олександр Іванович нахилився до землі, мов беручи ломаку, але Жучка не рушила. Вона лише перестала вити й повернула до Олександра Івановича морду. В місячному світлі Олександр Іванович добре бачив усю її скорботну зігнуту статуру, і йому здалося, що в єдиному оці собаки ятриться така глибока, майже людська печаль, що йому аж защеміло серце і холодок пробіг поза спиною.

Жучка спроквола повела головою то в один, то в другий бік, немов без надії хотіла ще раз спробувати знайти в свіжому, нічному повітрі щось назавжди втрачене, потім одвернулась і тихо подалась геть.

За хвилину вона завилала в дальньому кутку двору, і Олександр Іванович знову побачив її задерту вгору морду, немов Жучка ревно плакала й скаржилась до неба на якесь своє невтішне собаче горе...

XXII

Якби це була не його мати, а хтось інший, йому як лікареві було б досадно, що хворобу діагностував не він, а другий лікар; йому було б неприємно й соромно перед завоблздороввідділу, що він прогледів у хворої рак, тоді як симптоми були такі виразні, що випадок можна було б назвати "студентським раком", який легко може розпізнати й недосвідчений студент-медик. Але це була його мати, мати, що жила з ним поруч, яку

він бачив щодня, мати, яка перед його очима марніла, сохла, згасала, а він нічого того не помічав! Не помічав — і як лікар, і як син... Як це могло статися?..

Не як лікар, а як людина, мати якої небезпечно хвора, він уже не сумнівався в слушності страшного діагнозу.

В пам'яті виринуло, як нещодавно мати відмовилась від ковбаси, а потім узяла шматочок, і їй стало зле, виринали ще багато-багато дрібниць, які він механічно зафіксував у пам'яті раніш, не надаючи їм ніякої ваги, а тепер вони з невблаганною об'єктивністю стверджували діагноз. Він пригадував їх поза своєю волею одну за одною і все питав себе: "Як же, як же могло статись, що я нічого того не помічав?.."

Усе, що відбувалось тепер навколо, було ніби завішане густою марлевою сіткою. Він чув, як Ходжаєв казав йому, що треба якнайшвидше зробити рентгенографію огруддя, як він радив йому негайно взяти відпустку; Олександр Іванович зрозумів, що про хворобу матері знають уже й інші, бо Пісочкіна умовляла стару завтра ж їхати до району й обіцяла прислати по неї з тропстанції підводу; чув навіть, як дружина пошепки питала Пісочкіну: "Це не заразно?" Та все це він сприймав уже здалека, ніби воно відбувалось десь на сцені в якійсь важкій драмі, де він уже зіграв свою роль, тоді як інші ще грали далі...

Мозок йому тільки приймав слова, не розбираючи їх значення, і недбало відкладав їх кудись набік, а просто перед ним стояло оголене, болючо-реальне, страшне в своїй правді: мати хвора на рак, рак стравоходу — одну з найтяжчих і безнадійних, надто при давньому стані, форм рака...

І знову, і знову перед ним виникало питання, на яке він не міг знайти собі відповіді: як це могло статися?..

XXVI

Трохи пізніше Жучку побачив ще один чоловік, який примчав до станції в маленькому газику і, покvapно вийшовши на перон, похмуро подивився на спорожнілі колії, на далеку смужку диму від поїздів і, нарешті, спинив невдоволений погляд на скоцюрбленому тулубі суки, що жалібно скавулила віддалік перону. Ходжаєв, розуміється, не впізнав у цій упослідженій, бездомній тварині годованки хворої матері лікаря Постоловського, хоч з раннього ранку він тільки й думав, що про цю матір та її сина-лікаря, трагедію якого Ходжаєв близько взяв до серця.

Він затримався вчора в Кара-Дар'їнській лікарні, де недостатня профілактична робота й великий процент захворювань на малярію вимагали глибшого обслідування і його особистого втручання. Та незважаючи на заклопотаність, Ходжаєв ще вчора, після довгих марних спроб додзвонитися до Хакул-Абадэ, нарешті зв'язався телефоном з Ахметджановим і зобов'язав того під особисту відповідальність забезпечити автотранспортом перевіз до залізничної станції хворої матері лікаря Постоловського.

Сьогодні ранком Ходжаєв знову зателефонував до Ах-метджанова, але дізнавшись, що хвору досі не одвезено, бо машину швидкої допомоги спіткав непередбачений ремонт, який ось-ось має закінчитись, спалахнув таким гнівом і так нагрімав на отетерілого заврайздороввідділу, що той затремтів перед телефонним апаратом, як

перед розлюченою живою істотою, підскочив з стільця й став заникуватись.

— Фельдшер Ахметджанов! — сказав уже спокійним голосом, одійшовши трохи й опанувавши себе, Ходжаєв, але саме те, що він назвав його не на ім'я та по батькові чи за посадою, як то звичайно називав своїх підлеглих, нагнало на Ахметджанова ще більшого страху, аж йому перехопило дух.

— Йдеться про хвору людину, та ще й до того — матір вашого лікаря. Де хочете — в райвиконкомі, в райкомі чи де там — візьміть машину і негайно вишліть. Максимум за годину я буду у вас. Щоб на той час був готовий наказ про місячну відпустку лікареві Постоловському, зарплата за останній місяць і відпусткові. Я сам передам йому це. Дійте, не спіть! Я жартувати не люблю. Особливо коли йдеться про хворих.

Ходжаєв, обурюючись знову, так сердито накинув на телефонний апарат трубку, що там аж дзенькнуло щось; наспіх потиснув руку причмеленому завідувачеві Кара-Дар'їнської лікарні і метнувся в машину до кабіни шофера.

Через двадцять п'ять хвилин його газик спинився проти високої сумної лікарняної брами, через яку Ходжаєв легко проскочив і, не глянувши навіть на амбулаторію, кинувся до квартири лікаря Постоловського.

Він застав у домі тільки розпатлану, в розтріпаному капоті Ніну Олександрівну, яка, побачивши несподівано оригінального завоблвідділу, пройнялась жахом за свою непричепурену зовнішність і стала без кінця перепрошувати за "домашній" вигляд. Та він не звернув на неї ніякої уваги, гарячкове нишпорячи очима по приміщенню, де, видимо, нікого більше й не було. Дізнавшись, що матір Постоловського вже повезено на станцію кіньми, він звів на перенісці густі чорні брови й, не стримавшись, роздратовано прошепотів до себе:

— Вахлай! Ох який же вахлай!..

Навіть не попрощавшись з розгубленою Ніною Олександрівною, Ходжаєв зник з лікарняного подвір'я і за двадцять хвилин був уже коло райздороввідділу. Там давно вже все прийшло в такий шалений рух, що тільки-но газик Ходжаєва загальмував перед ґанком, як до нього вже біг східцями Ахметджанов, а за ним поспішала з пачкою паперових грошей, відомістю й ручкою-самопискою секретарка Гордієнко.

Ахметджанов скоромовкою повідомив, що машину швидкої допомоги вже послано, а ще раніш з тропстанції — коні, але Ходжаєв тільки коротко метнув на нього гнівними іскрами темних очей і, кинувши: "Про цей випадок будемо говорити окремо", — нашвидку розписався у відомості, взяв, не рахуючи, пачку грошей і кивнув шоферові.

Озирнувшись по спустілому перону, з якого вже завертали назад до широко розчинених дверей начальник станції з касиром, Ходжаєв швидко підійшов до них.

— Не скажете випадково, чи сів у поїзд один лікар з Хакул-Абадського району з хворою матір'ю?

— Лікар Постоловський? Як же, як же! Знаю, — відповів охоче начальник станції, до голосу якого одразу прилучився й запобігливий голосок старого касира в окулярах, що враз відчув досвідченим нюхом у незнайомому узбецькому обличчі якогось начальника:

— Два квитки до Ташкента видав з плацкартами! Вагон номер три.

— Коли прибуває поїзд в Андижан і скільки стоїть там? — спитав, морщачись, Ходжаєв, який при всій зовнішній суворості не терпів від будь-кого солодкавого тону підлеглості й самоприниження.

Не дослухавши до кінця відповіді начальника станції й касира, які один перед одним старалися догодити хоч і невідомому, та все ж таки начальству, Ходжаєв побіг до автомашини, чим вкрай здивував і розчарував начальника станції й касира (начальству не годиться бігати — несолідно!), і кинув на ходу шоферові:

— В Андижан, на вокзал! Встигнемо. Тільки швидше, будь ласка!

Машина круто завернула від станції, і за хвилину на Андижанському шляху по ній лишилась тільки довгаста хмаринка куряви, що звільна танула в мареві гарячого дня.

На розпеченому пероні вокзалу в Андижані Ходжаєв устиг-таки вскочити в передостанній вагон, коли ташкентський поїзд уже рушив, і провідники в дверях виставили жовті прапорці. Переходячи з вагона у вагон, він, нарешті, знайшов лікаря Постоловського і його хвору матір.

На привітання Ходжаєва мати кволо заворушила губами, силкуючись і собі сказати доброму чоловікові щось приязне, та з її уст прошелестів лише невиразний шепіт, який не розчули ні син, ні поготів Ходжаєв. Тільки з того, як вона двічі поволі склепила очі й ледь усміхнулася, було видно, що їй приємно бачити на своїй останній дорозі ще й хорошого Сашкового начальника.

Відколи провідниця вагона й син застелили на лаві постіль і мати простягла на ній важкі, як не свої, ноги, їй стало раптом гірше. Наче всі свої слабкі, надуживані протягом останнього часу сили вона до краю вичерпала, поки їхала до залізниці й пройшла до поїзда. Вона востаннє напружилась, щоб кинути через вікно Жучці їсти, та то були вже рештки її сил. Коли поїзд рушив і зникла з очей Жучка, а за нею станція і районне місто вдалині, мати збагнула, що це загорнулася не тільки остання сторінка її перебування в Узбеччині, а ось-ось вийде кінець і всій довгій книзі її буття... І тоді вона відчула, що сил у неї нема та більше вже й не буде. Душа ще якимось держалася тіла, але і їй ставало чужим те немичне, важке тіло. Коли треба було перейти на постіль з синові лави, на яку мати була хряпнулася, одступивши від вікна, вона вже не могла встояти і повисла на руках сина. Поява Ходжаєва тільки на якусь хвилину повернула її до перейденої дійсності, а далі мати знову притихла, прислухаючись, чи не почала вже її душа звільнятись від непотрібного тепер тіла...

— А я теж до Ташкента — деякі справи набігли. Цю полицю ніхто ще не зайняв? — спитав Ходжаєв Олександра Івановича і, вдивляючись у бліде, безкровне обличчя старої, ніби ненароком додав: — До речі, я прихопив у райздороввідділі для вас плату й відпусткові гроші.

Прихід Ходжаєва був для Олександра Івановича несподіваний і небажаний. Йому хотілося бути самому з матір'ю, і він був вдячний провідниці, коли та влаштувала їх у відділку, де нікого більше не було. Присутність сторонньої людини, навіть такої, як Ходжаєв, була зараз тяжка. Але Олександр Іванович одразу догадався, що не випадково і не заради службових чи особистих справ сів похмурий завоблвідділу саме в

цей поїзд, а щоб допомогти йому і його матері в такій скруті. І Олександрові Івановичу вперше за сьогоднішній страшний день трохи полегшало на душі.

— Здається, заснула... Ходімо покуримо в тамбурі,— пошепки промовив Ходжаєв, злегка нахилившись до голови матері, що лежала, склепивши повіки. Олександрові Івановичу здалось, ніби Ходжаєв хоче сказати йому щось не при матері, і він тихо підвівся за ним.

— Тяжко? — спитав Ходжаєв, коли вони стали в порожньому тамбурі, і його чорні брови, насупившись, зішлись на перенісся.— Розумію, колего, розумію вас. Але кріпіться!..

Він помовчав і дістав з кишені пачку цигарок. Олександр Іванович, який після народження дитини кинув був курити, зараз машинально взяв із простягнутої пачки цигарку й, припаливши від сірника, який Ходжаєв підніс йому, став жадібно затягатись тютюновим димом.

— В нашу епоху від кожного з нас вимагається стільки, як ніколи ще не вимагалось від людини за всю історію людства. На нашу долю випало переробляти не тільки нашу дійсність, а й нас самих,— сказав замислено Ходжаєв, спираючись плечем об стінку тамбура.— "Мы рождены, чтоб сказку сделать былью", а в нашій дійсності, надто в нашій узбецькій дійсності, ми часом натрапляємо на такі пережитки минулого, на такі потаємні "заказники феодалізму", що аж дивом дивуєшся, як вони могли заціліти до наших днів!..

Олександр Іванович розумів, що Ходжаєв хоче одвернути його думки від того неминучого, що нависло над матір'ю і про що було боляче думати. Це для того він і почав розмову про такі речі, які не могли захопити Олександра Івановича в його теперішньому стані. Проте, думаючи весь час про матір, він усе ж чув, що каже Ходжаєв, тільки не міг підтримувати розмови і розсіяно дивився крізь вікно на дальні гори, за якими починалась Киргизія. А Ходжаєв розповідав далі:

— Обслідував я вчора Кара-Дар'їнську лікарню. Заходжу в процедурний кабінет, а в ньому мух — як коло базарної ятки. В чому річ? Заглянув випадково за ширму, а там на тумбочці — черствий хліб і недоїдки сніданку, а на цвяшку коло тумбочки висить брудний халат з кров'яними плямами. В процедурному кабінеті! А зовні все гаразд — і квіти на вікнах, і завісочки білі, і ширма чиста... А сам "доктор" Ікрамов чого вартий! Проглянув я його діагнози — і сміх і гріх: "Роздратування, нетерпіння" (це читай — неврастенія) або — "Через незадовільний шлунок (очевидно, якийсь гастрит) працювати в колгоспі може тільки обмежено..." Не дивно, що Ікрамов не помічає мух, його не турбує високий процент захворювань на малярію, в нього фактично нема ніякої профілактичної роботи. Але зате є своя ширма, навіть дві ширми: диплом Самаркандського медінституту й, на жаль, ще... партквиток. І ось порівняйте: наші вередові узбецькі вчені, наші прекрасні інженери, агрономи, самовіддані трудівники-бавовнярі і — десь отакий лікар Ікрамов, що був би саме на місці в ролі лейб-медика при дворі еміра бухарського... Така наша дійсність, такий наш сьогоднішній Узбекистан, де багато чого ще ховається за різними ширмами...

Ходжаєв замовк і закупив нову цигарку. Все, що він оповідав досі, проходило через свідомість Олександра Івановича, не осідаючи в ній. Тільки слово "ширма" зачепилось там, а коли Ходжаєв повторив його вдруге, Олександр Іванович насторожився і став уважно слухати. При останній фразі він скулився і рвучко повернув голову до Ходжаєва, немов чекав від нього прямого удару в лице. Йому раптом уявилася та стара ширма матері, яку він і сьогодні ранком через непотрібність із своєї кімнати назавжди, і, може, через це йому зненацька здалося, ніби саме до цієї алегоричної ширми веде свою мову Ходжаєв. Але той мовчав і в задумі дивився у вікно, де аж до самих гір стелилися бавовникові плантації. Олександр Іванович стрепенувся, як від кошмару, попросив вибачити йому і мерщій пішов у вагон до матері.

Мати, як і раніш, лежала горілиць із заплющеними очима. Лице її було спокійне, тільки серпанок смутку й глибокої втоми поймав такі знайомі Олександрові Івановичу і в той же час чимось уже не такі, як перше, риси матиного обличчя. Здавалось, аж ось тепер тільки мати, нарешті, спочила по тяжкій безнастанній роботі.

"Бідна! — гірко подумав Олександр Іванович, марно силкуючись відтворити в пам'яті з цього зморшкуватого, знекровленого й журного обличчя той лагідний, не затьмарений ніякими нестатками й клопотом образ матері, який він знав колись у далекому дитинстві.— Працювала все своє життя, щоб спочити по-справжньому тільки в цьому вагоні серед випадкових, чужих людей... А її поневіряння вже тут, в Узбекистані, в моїй недоладній сім'ї, де вона відбувалась за всіх, а жила — за ширмою!.."

І знову Олександрові Івановичу пролунали дальнім відгомонам слова Ходжаєва про ширму в Кара-Дар'їнській лікарні й ширми взагалі в житті. Якби він почув про це раніше, до того як у матері виявлено рак, він поблажливо посміявся б з дивака Ікрамова. Але зараз Олександра Івановича охопила така розпука, що він лиш важко позаздрив лікареві Ікрамову. Щасливий! У нього не вмирає зараз мати від задавленого рака, він тільки необачно забув заглянути перед приїздом завоблздороввідділу за клятву ширму в процедурній кімнаті, а в Олександра Івановича за ширмою гібіло й ниділо життя його хворої матері, і він за два роки ні разу не подивився, що ж діялось у його власній кімнаті за тою ширмою!..

Коли Ходжаєв повернувся з тамбура, Олександр Іванович сидів, спершись ліктями на коліна й закривши долонями низько схилене обличчя.

Ходжаєв тихо присів край лави й мовчки дивився, як похитується голова старої в такт руху поїзда, колеса якого перескакували на розгалуженнях колій перед якоюсь великою станцією.

XXVII

Ходжаєв просив Олександра Івановича збудити його о другій ночі — хай, заступаючи один одного, вони почергують так до ранку. Аби тільки перебути якось ніч, а ранком вони вже будуть у Ташкенті. Та Олександр Іванович не збудив його ні о другій, ні о третій, ні навіть о четвертій, коли у вагоні порідшала п'ятьма і в сірому світлі передрання речі помалу стали набувати свого звичайного вигляду.

Стомлений цілоденною шарпаниною, Ходжаєв міцно спав на горішній полиці, а Олександр Іванович сидів, спершись на маленький столик, що відділяв його від приголов'я матері, і думав: як прикро, як образливо прикро вмерти на світанку! Не ввечері, не вночі, а на світанку, на порозі нового дня, коли все оживає, прокидається, воскресає... І що більше він про це думав, то виразніше й переконливіше передчував, що саме десь на світанку і прийде це страшне розв'язання... І тому він боявся заснути... пошепки питав:

— Може, води, мамо? Може, ще щось треба?

Мати не відповідала.

Він не чув її дихання, не турбував її марним мацанням пульсу, проте через якесь особливе відчуття, властиве не стільки лікареві, Скільки синові, він непохибно знав, що мати ще жива.

Перед ранком він незчувся, як очі йому самі склепилися, і на якийсь час він перестав відчувати і матір, і самого себе... Коли ж раптом стелувся, мов хтось покликав його,— у вагоні вже розвиднілося і де-не-де почали прокидатися пасажери. Плакала спросонку за стіною дитина, хтось пройшов у кінець з рушником і зубною щіткою, пробігла через вагон провідниця, та не це збудило його, а — материн погляд. Голова матері була тепер повернута набік, і очі дивились на нього. Це через те, мабуть, і здалося, що хтось покликав його. Він притьмом устав і кинувся до матері.

— Що тобі, мамо? — тремтячим голосом спитав він, чуючи, що зараз саме і надходить те, чого він сподівався всю ніч і чого так не хотілося йому дочекатись.

Посинілі вуста матері заворушилися і двічі трохи розтулилися. Чи то йому почулося, чи справді мати хотіла щось сказати, але не могла вже вимовити,— напружений слух Олександра Івановича вхопив тільки частину слова — якесь "пере..."

— Перевернути? — спитав він і нахилив до материних уст вухо. Та на відповідь почувся лише протяжний звук:

— С-с-с...

— Перестелити? — спитав, повернувшись до лица матері, і йому привидівся в напівзаплющених материних очах вираз досади й туги.

— Переяслав? — майже кричма спитав він, і повіки матері тихо склепилися.

"Вона марить тим Переяславом..." — подумав Олександр Іванович і покwapливо, щоб мати встигла ще почути, голосно сказав: — Я одвезу, мамо.

Але мати більше вже не відгукнулась.

Вгорі прокинувся і одразу ж зіскочив додола Ходжаєв.

— Уже ранок? — здивувався він, глянувши у вікно, де ось-ось мало блиснути сонячне проміння.— Ну чого ж ви не збудили мене? — сердито насупився на Олександра Івановича Ходжаєв.— Вам треба було самому поспати, набратися сил, а ви...— Він глянув через плече Олександра Івановича, який мовчки стояв до нього спиною, затуляючи собою обличчя матері, і притишено спитав: — Як там?..

Та коли побачив нерухомі сині губи й восково-сіру руку, що безвладно звисла з простирадла, він зрозумів, що питати, мабуть, уже не варто було. Однак він підняв цю

руку і не одразу все ж намацав ще тонкий, як ниточка, ледве відчутний пульс.

"Агонія",— сам собі констатував у думці Ходжаєв і обережно поклав кощаву руку на постіль.

Та перед самим Ташкентом у матері ще раз розплющилися очі. Все, що було в ній ще живого, напружилось, груди й рот конвульсійне здригнулись, і очі широко розкрилися. Чужі й холодні, вони не помічали вже ні сина, ні синового начальника, а віддалено втокмились у якусь цятку коло вентилятора на стелі і там спинились враженим поглядом. Наче мати побачила й зрозуміла там щось таке, чого не могли бачити й розуміти інші живі люди...

...Те, що внесли на ношах санітари в залізничний медпункт у Ташкенті, було щось інше, а не мати, і Олександр Іванович одвів від нього червоні від нічних очі. Він тоскно дивився крізь широке вікно на спорожнілий, сумний тепер поїзд, яким він їхав до Ташкента з матір'ю, і йому шкода стало, коли поїзд помалу посунув назад у парк...

Хто зна, скільки ще стояв би так і дивився у вікно Олександр Іванович, нічого не бачачи, та ззаду підійшов Ходжаєв і тихо спитав:

— Де ви хочете поховати?

Олександр Іванович здивовано обернувся, не зовсім розуміючи запитання:

— Як — де? В Переяславі.— Він знизав плечима і безпорадно розвів руками.— Де ж іще? Тільки в Переяславі...

Ходжаєв уважно подивився на змарніле, постаріле за одну ніч на кілька років обличчя, і йому було невтямки, чи каже лікар Постоловський про якийсь Переяслав свідомо, чи він стерявся з горя. Проте, коли трохи згодом Ходжаєв навмисне спитав, яка це буде кінцева станція і до якої залізниці вона належить, Олександр Іванович цілком розсудливо відповів:

— Станція зветься так само — Переяслав, Південної залізниці, але до міста треба ще кілометрів двадцять п'ять — автотранспортом.

Тоді Ходжаєв узяв його за лікоть, злегка потиснув і тихо, але твердо пообіцяв:

— Я все зроблю. Не турбуйтеся.

(...)

І він зробив усе. В другій половині наступного дня приніс до готелю, де вони переночували, квитка на поїзд і багажну квитанцію на оцинковану труну з тілом матері. Передаючи Олександрові Івановичу зарплату та відпусткові, Ходжаєв запропонував позичити ще й від себе кількасот карбованців на всякий випадок. Олександр Іванович байдуже поклав гроші в бічну кишеню піджака й відмовився від позички. Забувши навіть подякувати Ходжаєву, він опустив застиглий погляд на багажну квитанцію і довго тримав її в руках, не знаючи, що з нею робити.

— Покладіть її краще в паспорт,— порадив Ходжаєв, і Олександр Іванович мовчки скорився. Але довго після цього він час від часу торкався пальцями того місця піджака, де лежав паспорт з квитанцією, наче перевіряв, чи не загубив їх, бо його щось муляло там.

Ходжаєв одвіз Олександра Івановича на вокзал, посадив у вагон поїзда на Москву і

за кілька хвилин до відходу промовив на прощання:

— Я розумію вашу втрату: вона безмірно тяжка. Що скажеш! Людському розумові важко погодитись із безглуздям смерті. Але будьте мужні. Такі, як ви, потрібні багатьом людям...

Чи від цих простих, теплих слів, чи тому, що виходили останні хвилини перебування з такою прекрасною, чуйною людиною, яка стільки зробила для нього в ці скорботні дні,— щось важке зсунулось у грудях Олександра Івановича і з болем вихопилось мало не криком:

— Якби ви знали, як я заборгував їй!.. І як сплатити це все, коли...— Він не зміг доказати: "...коли матері вже нема тепер".

Ходжаєв нахилився до голови Олександра Івановича і пошепки проказав:

— Ми всі в боргу перед нашими батьками й нашою Батьківщиною. Тільки народ може поквитати наші борги. Йому й сплачуймо — він безсмертний!..

Ходжаєв швидко підвівся, бо з репродуктора на пероні голосно повідомляли про відхід поїзда. Взяв безвільну руку Олександра Івановича, журно подивився на змучене обличчя, і нараз обійняв дужими руками за плечі, й міцно пригорнув його до своїх грудей. Потім відхилився, глянув ще раз і зник у коридорі.

XXVIII

На Хуторі Михайлівському Олександр Іванович уперше після пересадки в Москві вийшов з вагона подихати свіжим повітрям. Хоч будинок станції, здається, нічим не відрізнявся від попередніх станцій, а неподалік, за пристанційним висілком, було видно сосновий бір — такий же, який він бачив у вікно під Брянськом, але це була вже Україна. Він відчув її і в самій назві "Хутір", що над головним входом була написана великими літерами російською і українською мовами, і в різноголосому гомоні на пероні. Особливо привертав його увагу лагідний голос літньої жінки, яка десь кричала на всі сторони:

— Огірочки свіжі! Кому треба огірочків?

Він прислухався до давно не чутої м'якої вимови українських жінок і думав: "Як би зраділа зараз мати, коли б могла почути ці голоси, такі ж, як і в будь-якому їй Переяславі, побачити цю жінку в старих кирзових чоботях, що пропонує всім свої "огірочки"!..."

Він пройшов до голови поїзда, де відсапував, готовий мчати далі, паровоз, і йому дивно стало, що він уже на Україні, але без матері, сам. Матері немає вже, лиш у багажному вагоні стоїть децьо оцинкована труна з її тілом...

Олександр Іванович підійшов до широко відчинених дверей багажного вагона, де вивантажували якісь рогажані тюки й хтось кричав комусь навздогін: "Візьміть накладну", обережно обійшов тюки з чорними розляпистими написами адрес і, спинивши дихання, здаля глянув усередину. Там у кутку ліворуч, між кравецькою машиною і дитячим велосипедом, тьмяно поблискував цинковий бік труни. І важко було повірити, що то лежить тільки тіло матері, а її самої вже нема і ніколи не буде. Ніколи!..

Він одвернувся й перевів очі вдалину, куди простягалися безконечні рейки на

південь, куди весь час линула думка зажуреної матері, до того далекого Переяслава, і твердо проказав сам собі: — Я все сплачу, мамо. Все!

І вперше за весь цей неможливий час на-очах йому — чи то від теплого лагідного вітерця, що повівав з півдня й легенько пестив йому лице, чи так від чогось на очах виступили сльози й нараз стало легше на душі. Так, немовби він з чимось чи з кимось замирився, немовби і йому простилося все, що лишилося там, позаду. Тільки шкода, що нема поруч переяславської Марусі, а їй би саме й зустріти його з тілом матері отут, на першій станції української землі...

1953—1957